

**بررسی عملکرد نظام بانکداری بدون ربا
(مبتنی بر عقود مشارکتی) در ایران در مواجهه
با عدم تقارن اطلاعاتی و مخاطرات اخلاقی**

سعید فراهانی فرد*

رضا نصر اصفهانی**

* دانشیار اقتصاد گروه اقتصاد دانشگاه علوم اقتصادی

** استادیار اقتصاد گروه اقتصاد شهری دانشگاه هنر اصفهان

چکیده

این مقاله به بررسی عملکرد نظام بانکی ایران در ارتباط با عقود مشارکتی در مواجهه با عدم تقارن اطلاعاتی و مخاطرات اخلاقی و ارائه راه‌حلی جهت حل مشکلات این نظام می‌پردازد. مهم‌ترین تمایز ماهوی بانکداری بدون ربا با بانکداری ربوی، علاوه بر حذف ربا استفاده از نظام مشارکت در سود و زیان در قالب عقود مشارکتی می‌باشد. عقود مبادله‌ای گرچه از نظر فقهی بدون اشکال می‌باشد اما از جهت کارکرد تفاوت زیادی با بانکداری ربوی نداشته و همانند نظام بهره سود ثابت را برای بانک به همراه دارد. راحتی انجام عملیات بانکی و حسابداری عقود مبادله‌ای و دشواری‌های اجرای دقیق نظام مشارکت، سبب شده است که در برخی مقاطع زمانی بانک‌ها به این عقود اقبال بیشتری نشان دهند. عقود مشارکت، به‌رغم فراز و فرودهایی که در طول تجربه بانکداری بدون ربا در ایران داشته است، نتوانسته است کارنامه موفق‌تری از خود نشان دهد، علاوه بر پیامدهایی که این عدم موفقیت در کارآمدی بانک داشته سبب شده است که نظام بانکداری بدون ربا در بین مردم و مراجع تقلید دچار بحران مشروعیت شود. وجود مخاطرات اخلاقی و عدم تقارن اطلاعاتی یکی از مهم‌ترین علل این مسئله است دشواری نظارت بر فعالیت‌هایی که در قالب این عقود صورت می‌گیرد و نبود ساز و کار خدمات حرفه‌ای از دیگر بر مشکلات این عقود اضافه کرده است. بنابراین لازم است سازکار جدیدی ایجاد شود تا به‌طور مستقل اطلاعات شراکت را بررسی و بر نحوه عملکرد شریک نظارت و به‌طور کلی تضمین‌کننده صرف تسهیلات در سرمایه‌گذاری اعلام شده باشد. در این شرایط می‌توان انتظار داشت تسهیلات پرداختی به درستی ارزیابی و نظارت می‌شود. سازکار مربوطه به‌صورت مستقل از بانک (نظارت بیرونی) تضمین‌کننده اجرای صحیح سرمایه‌گذاری است و در سه بعد نظارت قبل از پرداخت (ارزیابی) نظارت در حین پرداخت و نظارت بر عملکرد در دوران شراکت تضمین‌کننده مناسبی برای اجرای نظام بانکداری اسلامی باشد.

کلمات کلیدی: بانکداری بدون ربا، عقود مشارکتی، مخاطرات اخلاقی، نظارت بیرونی.

مقدمه

بیش از سی سال از اجرای بانکداری بدون ربا در ایران می‌گذرد، این درحالی است که پیشینه اجرای این نوع از بانکداری در دنیا و در برخی کشورهای اسلامی به یک قرن می‌رسد (فراهانی فرد ۱۳۹۱).

بانکداری اسلامی در دنیا با هدف حذف ربا طراحی و به تدریج در کشورهای مصر، پاکستان، مالزی و عملیاتی شد. عمده کشورها به صورت دوگانه بانکداری اسلامی را به اجرا گذاشتند به این معنی که در کنار فعالیت بانکداری معمول، بانکداری اسلامی نیز فعال شد (نادری ۱۳۸۲).

دوگانگی سیستم از یک طرف سبب می‌شد که مشتریان با انگیزه‌های مختلف بتوانند بانک دلخواه خود را انتخاب کنند. بانک‌های اسلامی هم معاملات خود را براساس عقود اسلامی بنا نهند. از طرف دیگر رقابت بین دو سیستم بانکداری، بانک‌ها را به سمت معاملاتی سوق می‌داد که برای سپرده‌گذار دارای سود معین باشد. این موضوع موجب شداکثر مبادلات بانک‌های اسلامی که جهت‌گیری اولیه آن‌ها براساس مشارکت در سود و زیان طراحی شده بود در عمل بر اساس عقود مبادله‌ای شکل گیرد.

در ایران تا قبل از پیروزی انقلاب اسلامی سیستم بانکی به‌طور کامل ربوی بود و مانند سایر کشورهای دنیا سپرده‌گذار در مقابل سپرده‌اش بهره دریافت می‌کرد و وام‌گیرنده نیز بهره می‌پرداخت. صندوق‌های قرض‌الحسنه که در حاشیه این سیستم فعالیت می‌کردند نقش بسیار ناچیزی در این میان داشتند (فراهانی فرد ۱۳۸۳).

بعد از پیروزی انقلاب اسلامی با تصویب قانون بانکداری بدون ربا در سال ۱۳۶۲، مقرر شد هرگونه فعالیت ربوی در سیستم بانکی ممنوع و غیرقانونی شود. شایان ذکر است که در حاشیه نظام رسمی بانکداری فعالیت‌های ربوی در بازار سایه وجود داشت عمده دلیل مطرح شده در بررسی‌های صورت گرفته پاسخگو نبودن عرضه

تسهیلات بانکی در مقابل تقاضای فراوان تسهیلات و موضوع دخالت دولت و ایجاد نوعی سهمیه‌بندی برای اعطای تسهیلات و برخی علل دیگر است که خارج از موضوع این مقاله می‌باشد (میرجلیلی ۱۳۷۲).

طراحان اولیه قانون بنا داشتند پس از ۵ سال اجرا آن را بازنگری کنند. ولی مباحث مختلفی از جمله جنگ این مهم را دچار فراموشی کرد.

اساس قانون بانکداری بدون ربا که آن را با سیستم ربوی متفاوت می‌کرد، تغییر رابطه سپرده‌گذار و بانک از رابطه داین و مدیون به رابطه وکیل و موکل و نیز رابطه شرکت بود. بانک به‌عنوان وکیل و شریک سپرده‌گذار باید سپرده‌های جمع‌آوری شده را در اختیار افرادی قرار می‌داد تا به فعالیت اقتصادی پرداخته و سود حاصل را بین خود و سپرده‌گذاران تقسیم کند. در جانب تخصیص منابع نیز عقود فراوانی طراحی شده بود که گرچه در قانون تصریح نشده بود، اما این عقود به عقود مشارکتی و مبادله‌ای تقسیم شد (میرجلیلی ۱۳۷۲).

تقاضای مشتریان سبب شد برخی عقود اقبال بیشتر و برخی توجه کمتری شود، مثلاً عقود مزارعه و مساقات کمترین مشتری و عقود فروش اقساطی، جعاله و مشارکت مدنی بیشترین تقاضا را داشتند (میرجلیلی ۱۳۷۲).

از طرفی سیستم بانکی نیز به چند دلیل به سمت عقود بازدهی معین و یا همان عقود مبادله‌ای گرایش پیدا کرد برخی از دلایل مطرح شده عبارت بود از:

۱- از جمله انس سیستم بانکی به نظام بهره قبل از تغییر سیستم و با توجه به این که این عقود از جهت کارکرد و خصوصاً نظام حسابداری با نظام بهره مشابهت فراوان داشت.

۲- مشخص بودن بازدهی و سود فعالیت از قبل.

۳- فقدان ریسک و نااطمینانی

۴- ضرورت نداشتن نظارت.

بعد از این که بانک مرکزی در بسته پولی خود نرخ عقود مبادله‌ای را محدود کرده و در مقابل سقف سود انتظاری عقود مشارکتی را برداشت اقبال بانک‌ها به عقود مبادله‌ای کم شد و بانک‌ها در عمل اکثر تسهیلات خود را در قالب مشارکت و با سودهای انتظاری بالا ارائه دادند.

روشن است که بسیاری از این مشارکت‌ها صوری بود و حتی فعالیت‌هایی که تحقق آن‌ها با عقود مبادله‌ای امکان‌پذیر بود به شکل صوری در قالب مشارکت انجام می‌شد.

اخیراً بانک مرکزی در صدد برآمده است برای حل این مشکل کف نرخ سود عقود مبادله‌ای را افزایش دهد که به‌طور طبیعی مجدداً اقبال به عقود مبادله‌ای افزایش خواهد داشت.

آنچه از اقداماتی از این قبیل استفاده می‌شود این است که بانک به‌عنوان یک مؤسسه انتفاعی در هر صورت به‌دنبال سود بیشتر خود می‌باشد و این هدف را می‌خواهد از طریق دور زدن قانون و تهی کردن فعالیت‌های بانکی از روح بانکداری اسلامی انجام دهد این موضوعی است که سبب شده ذهنیت مومنین و از جمله برخی از مراجع تقلید نسبت به فعالیت‌های نظام بانکی مخدوش شود آن‌ها مشاهده می‌کنند بانک و گیرنده تسهیلات به شکل صوری اقدام به تنظیم قراردادی کرده و بانک مبلغ معینی را با نرخ مشخصی پرداخت و گیرنده تسهیلات بازپرداخت اصل و فرع وجوه پرداخت شده را تضمین می‌کند و به‌رغم این که در قانون وجوهی که بانک به افراد پرداخت می‌کند عنوان تسهیلات داده شده اما در عرف رایج بین مردم و حتی کارمندان بانک از واژه «وام» که معادل قرض است استفاده می‌شود بنابراین این سوال برای بسیاری از افراد مطرح می‌شود این عملکرد چه تفاوتی با نظام بانکداری ربوی دارد.

یکی از مشکلات نظام بانکی در انجام عقود مشارکتی این است که در شرایط مخاطرات اخلاقی و عدم تقارن اطلاعاتی ذاتی بین بانک و متقاضیان دریافت تسهیلات، قدرت رقابتی کم‌تر و ریسک بانکداری اسلامی به مراتب بیشتر از نظام معمول است. در این مقاله به دنبال این هستیم که چگونه با وجود مخاطرات اخلاقی می‌توان فعالیت صحیح بانکداری اسلامی را تضمین کرد و با وجود عدم تقارن اطلاعاتی چگونه بانک می‌تواند اقدام به مشارکت واقعی با گیرندگان تسهیلات کند.

نگاهی به دیدگاه هایبانکداری اسلامی

در تحقیقاتی که در کشورهای اسلامی مانند مصر، پاکستان و عربستان درباره‌ی نظام بانکی اسلام صورت گرفته است، عمدتاً این نظام را براساس مشارکت، مضاربه و مباحه معرفی نموده‌اند. محسن‌خان (۱۹۹۲)، رفیع‌خان (۱۹۸۴) و احمدنجار (۱۹۸۰) از کسانی هستند که نظام مشارکت را پیشنهاد نموده‌اند. محسن‌خان می‌گوید:

سیستم بانکداری اسلامی سیستمی است برپایه سهم متعارف که در آن با سپرده‌گذاران مانند سهامداران یک بانک برخورد می‌شود. متعاقباً سپرده‌ها از نظر ارزش اسمی آن‌ها با یک نرخ بهره از پیش تعیین شده بر آن‌ها تضمین نمی‌شوند و در صورتی که سودی عاید بانک گردد، استحقاق دریافت میزان مشخصی از سود را دارد و در صورت متضرر شدن بانک، سپرده‌گذار نیز در زیان شریک خواهد بود و نرخ منفی بهره به وی تعلق می‌گیرد.^۱

رفیع‌خان (۱۹۸۴) نیز در این باره می‌گوید:

^۱س.خان، محسن، اصول نظری و سیاستگذاری پولی در چارچوب اسلامی، ص ۱۳۱، به نقل از: درس‌هایی از اقتصاد اسلامی.

اولین موضوع جایگزین کردن مکانیزم مشارکت در سود و زیان به جای مکانیزم بهره است.^۱

احمدالنجار نیز در مقاله‌ای که با عنوان «بانکداری بدون ربا» نوشته است، تنها راه نجات از نظام ربوی، تنفیذ نرخ مشارکت می‌باشد.^۲

منذرقحف (۱۹۸۷) محمد عزیز و مسعودخان نیز به راه‌حل مضاربه اشاره کرده‌اند. قحف، بعد از ذکر تفاوت‌های مضاربه و مشارکت و هماهنگی عقد مضاربه با وضعیت بانک‌ها از نظر اجرایی، عقد مضاربه را به‌عنوان ابزاری جهت فعالیت‌های بانکی مؤثر می‌داند.^۳

محمد عزیز نیز در مقاله‌ی «ابعاد نظری و عملی بانکداری بدون بهره» گفته است: می‌توان گفت در بانکداری بدون بهره، در جامعه سه گروه وجود دارند: اول- استفاده‌کننده‌ی واقعی از سرمایه یا خطرپذیر، دوم- بانک به‌عنوان استفاده‌کننده‌ی جزئی سرمایه و نیز حلقه رابط، سوم- عرضه‌کننده‌ی پس‌انداز یا اموال سرمایه‌ای که همان سپرده‌گذار بانک است. بنابراین ارتباطی سه‌جانبه بین خطرپذیران واقعی، بانک‌ها و سپرده‌گذاران وجود دارد. یک سوی قرارداد مضاربه بین سپرده‌گذار و بانک و سوی دیگر بین بانک و خطرپذیر است.^۴

مسعودخان نیز بعد از اینکه تعیین هر نظام مالی را براساس قراردادهایی می‌داند که آن نظام به بازار ارائه می‌نماید، قرارداد وام را به‌عنوان بهترین معرف مجموعه قراردادهای غیراسلامی دانسته و درباره‌ی قراردادهای اسلامی می‌گوید:

^۱ مقاله‌ای تحت عنوان «تحلیل اقتصادی از یک الگوی مشارکت...» در کتاب مطالعات نظری در بانکداری و مالیه اسلامی، ص ۱۷۱؛ استخراج شده از مجله اقتصاد کاربردی پاکستان (۱۹۸۴).

^۲ النجار، احمد، البنوک غیر الربویه - طریقتنا الی نظریه متمیزه فی الاقتصاد الاسلامی، ص ۳۶۴.

^۳ قحف، منذر، سندات القراض و ضمان الفريق الثالث، مجله جامعه الملك عبدالعزيز، المجلد الاول، ص ۴۳.

^۴ خورشید احمد، مطالعاتی در اقتصاد اسلامی، ترجمه محمدجواد مهدوی، ص ۶۵ و ۹۳.

چنانکه قراردادی حاوی شرط مشارکت در سود ناشی از فعالیت اقتصادی باشد که برای تأمین مالی آن از وام استفاده شده است، می‌تواند یک قرارداد مالی اسلامی شمرده شود. قرارداد معروف مضاربه نمونه بارز قراردادهای اسلامی است.^۱ محمدحسن (۱۹۸۲)^۲ صمیم‌الحق و فردمنش^۳ و ابومسعود^۴ نیز چنین نظری دارند برخی از دانشمندان مانند عمر شاپرا، صدیقی و ندیم‌الحق نیز هر دو روش را پیشنهاد نموده‌اند. البته شاپرا گرچه در مواردی به مکانیزم مشارکت در سود و زیان اشاره می‌کند، همواره تصریحاً و یا تلویحاً بر مکانیزم مضاربه تأکید می‌ورزد.^۵ همچنین صدیقی بعد از اینکه سه محور برای فعالیت‌های بانکی مشخص می‌نماید، در محور سرمایه‌گذاری‌های ثابت می‌گوید:

بانک‌ها بر اصول مشارکت یا مضاربه، این فعالیت را انجام می‌دهند او درباره‌ی تهیه سرمایه از طریق مشارکت می‌گوید: بانک می‌تواند با شرکا بر سر نحوه‌ی تقسیم سود توافق کنند، اما لازم است این تقسیم به شکل درصدی تعیین شود و هیچ مقدار ثابتی به هیچ یک از طرفین اختصاص نیابد.

وی در تأمین سرمایه از طریق مضاربه نیز می‌گوید:

ضروری که حاصل می‌شود متوجه بانک است؛ اما سود بین بانک و عاملان کار تقسیم می‌شود. بانک در صورت تهیه‌ی سرمایه برای عاملان کار مجاز به دخالت در فعالیت‌های روزانه آن‌ها نمی‌باشد، اما در ابتدا می‌تواند شرایطی در عقد قرار دهد که لازم‌الاجراء باشد.^۶

^۱ محسن. س. خان و عباس میرآخور، مطالعات نظری در بانکداری و مالیه اسلامی، ص ۱۲۷

^۲ مقاله ارائه شده توسط توتونچیان در ششمین سمینار بانکداری اسلامی، ص ۹۷ و ۱۰۷.

^۳ همان.

^۴ همان.

^۵ شاپرا، محمدعمر، النظام النقدي و المصرفي في الاقتصاد الاسلامي، ص ۷-۹ و ۳۲.

^۶ صدیقی، نجات‌الله، بانکداری بدون بهره، ترجمه اکبر مهدی‌پور، ص ۲۱ و ۲۵.

ندیم الحق و میرآخور نیز در مقاله‌ای که مشترکاً نگاشته‌اند، گفته‌اند: قانون اسلام به‌منظور تسهیل معاملات تجاری، اشکال مشخصی از ترتیبات مالی ایجاد نموده است که مهم‌ترین آن‌ها مضاربه و مشارکت است.^۱

البته میرآخور در مقاله‌ی مشترکی که با خان نوشته علاوه بر این دو روش، چهار روش دیگر را نیز نام برده است. با توجه به آنچه سابقاً از محسن‌خان نقل کردیم و با در نظر گرفتن این نکته که میرآخور اقتصاددان ایرانی و شیعی مذهب می‌باشد، به‌نظر می‌رسد این چهار روش که به‌نحوی در بانکداری بدون ربا در ایران نیز آمده است، اختصاص به ایشان داشته باشد. این روش‌ها عبارت‌اند از: فروش اقساطی (خرید محصول توسط بانک به‌طور نقد و فروش به مشتری به اقساط معامله سلف یا پیش‌فروش؛ رهن یا اجاره) اجاره به شرط تملیک (کارمزد) دریافت هزینه‌های عملیاتی وام^۲

اما میرآخور در مقاله دیگری می‌گوید:

اقتصاددانان مسلمان اتفاق نظر دارند که روش‌های دیگر مشارکت (غیر از مضاربه و مشارکت در سود و زیان) اگر چه مجاز هستند، لکن چندان اسلامی نمی‌باشند؛ به این معنا که این روش‌ها در شکل با شرع مطابقت دارند، اما در محتوا مطابق با اهداف شرع نمی‌باشند.^۳

برخی از محققان نیز براساس عقد مرابحه گفته‌اند:

بانک می‌تواند وسایل موردنیاز مشتریان خود را براساس تقاضای آنان خریداری

^۱ ندیم الحق و میرآخور، مطالعات نظری در بانکداری و مالیه اسلامی، مقاله‌ی قراردادهای بهینه مشارکت و سرمایه‌گذاری در یک اقتصاد بدون بهره اسلامی، ص ۲۲۴.

^۲ همان؛ میرآخور و محسن‌خان، مقاله‌ی نظام مالی و سیاست پولی در یک اقتصاد اسلامی، ص ۲۶۳-۲۶۴.

^۳ محسن‌خان و میرآخور، مطالعات نظری در... مقاله‌ی تمرکز دارایی‌های کوتاه مدت و بانکداری اسلامی، ص ۲۸۶.

نموده و سپس به آن‌ها با درصدی سود بفروشد، این معامله می‌تواند به صورت نقد و یا نسبی صورت گیرد که به طور مسلم در حالت نسبی، سود اضافه شده از جانب بانک مقدار بیشتری خواهد بود.^۱

برخی نیز پیشنهاد کرده‌اند بهره به طور کلی باید از بانک حذف شود و بانک‌ها نه می‌توانند به سپرده‌گذاران بهره‌ای بپردازند و نه از مشتریان خود بهره دریافت نمایند. در آن صورت تأمین هزینه‌های مالی بانک به عهده‌ی دولت خواهد بود.^۲ در مقابل، برخی دیگر با تفاوت گذاشتن بین بهره و ربا، هرگونه فعالیت ربوی را در بانک‌ها تجویز نموده‌اند.^۳

در قانون بانکداری بدون ربا، با تلفیق نظریات مختلف و با استفاده از تجربیات سایر کشورها، از نظام وکالت استفاده شده یعنی بانک به عنوان وکیل سپرده‌گذار و با استفاده از روش‌های مطرح در قبل یعنی استفاده از عقود مشارکت، مباحه و مضاربه، منابع سپرده‌گذاران را در اختیار متقاضیان تسهیلات قرار می‌دهد البته در منابع خود نقش شریک را برای سپرده‌گذاران دارد.

گرچه نمی‌توان بر عقود مبادله‌ای از نظر فقهی اشکال وارد کرد اما آنچه کارکرد عملی نظام بانکداری اسلامی را با بانکداری ربوی متمایز می‌کند استفاده از عقود مشارکتی می‌باشد. به همین جهت در ادبیات بانکداری اسلامی عمدتاً این نظام را مبتنی بر مشارکت در سود و زیان (PLS) دانسته‌اند. براین اساس نقاط افتراق اصلی بانکداری سنتی و بانکداری اسلامی (مشارکت در سود و زیان) به شرح زیر است:

^۱ احمد، سامی، حسن، تطویر الاعمال المصرفیه، ص ۴۳۰.

^۲ قرشی، اقبال، اسلام و نظریه‌ی بهره، ص ۶۷ و ۸۳.

^۳ جزوه تحقیقی در دانشگاه امام صادق (علیه‌السلام) تحت عنوان بانکداری اسلامی. این دیدگاه در این جزوه از صابرف‌الحبزی و اناس زرقا نقل شده است.

۱- با این که بانکداری اسلامی همانند بانکداری ربوی به دنبال کسب سود می‌باشد با این تفاوت که در بانکداری ربوی این هدف را از طریق قرض ربوی و دریافت بهره صورت می‌گیرد اما در بانکداری اسلامی از طریق عقود شرعی و در مورد بحث ما از طریق عقود مشارکتی انجام می‌شود. در این نظام، سود با توافق طرفین تعیین و به نسبت‌های مورد توافق پرداخت می‌شود، ولی در بانکداری ربوی ربا از طرف وام‌دهنده (دائن) تعیین و به هر نرخ یا نرخ‌های ثابت از قبل تعیین شده، پرداخت می‌گردد.

۲- بانکداری اسلامی، پایبند به اصول اخلاقی است. توجه به اوضاع مشتریان و وضعیت موجود در نحوه رفتار با مشتری از ویژگی‌های این نظام است.

۳- بانک اسلامی سپرده مشتریان خود را بدون تعهد مستقیم یا غیرمستقیم به پرداخت پاداش ثابت، دریافت کرده و این وجوه را با وجوه مربوط به خود ترکیب کرده و در اختیار متقاضیان تسهیلات قرار داده تا در فعالیت‌های تجاری و سرمایه‌گذاری به کار می‌گیرد و در پایان دوره سود و یا زیان بین سپرده‌گذاران و کارآفرینان (متقاضیان تسهیلات) تقسیم می‌شود.

۴- برای تکمیل تعریف بانک اسلامی لازم است شرط دیگری به شرط عدم معامله با بهره (ربا) اضافه نمود و آن التزام به اصول شریعت اسلامی در تمام فعالیت‌ها و معاملات است به این معنی که به‌کارگیری منابع مالی در فعالیت‌های غیرمشروع مجاز نمی‌باشد (رودنی ۱۳۸۱).

با توجه به ادبیات نظری مطرح شده، می‌توان گفت بانکداری اسلامی (در قالب عقود مشارکت) همانند بانکداری سنتی به دنبال کسب سود می‌باشد با این تفاوت که بانک (خود یا به وکالت از سپرده‌گذاران) در فعالیت اقتصادی شریک می‌شود به‌گونه‌ای که تقسیم سود و زیان یک اصل اساسی باشد. این شیوه بانکداری بر تقسیم ریسک، دادوستد فیزیکی کالا، درگیری مستقیم با تجارت و کار، اجاره و

قراردادهای با استفاده از عقود مختلف استوار است. لذا صاحب‌نظران چالش ریسک بالای این شیوه بانکی در شرایط وجود مخاطرات اخلاقی را مطرح کرده‌اند.

بررسی عملکرد نظام بانکداری ایران در ۳۰ سال گذشته

در سال ۱۳۶۲ قانون موسوم به بانکداری بدون ربا به تصویب مجلس شورای اسلامی رسید و برای اجرا ابلاغ شد. ساختار ملی شده سیستم بانکی کشور که با آموزه‌های معمول نظام بانکی آشنا بود. لزوماً این قانون را در ابتدا به صورت اسمی پذیرفت و مقرر شد عملیات ربوی در بانکداری ممنوع شود. در حال حاضر بیش از ۳۰ سال از ابلاغ قانون می‌گذرد. این سوال اساسی مطرح است که با توجه به شاخص‌های اصلی بانکداری اسلامی آیا عملکرد واقعی نظام بانکی ایران اسلامی بوده است.

با توجه به گستردگی عملیات نظام بانکی بررسی محدود به بخش تسهیلات شد. همچنین با در نظر گرفتن محدودیت‌ها نویسندگان شهر اصفهان به عنوان نمونه مورد بررسی انتخاب و نتایج براساس بررسی داده‌های این شهر ارائه شد. در نگاه اولیه چند سوال به ذهن می‌رسد.

- چرا در نظام بانکی کشور نرخ تسهیلات از قبل مشخص است؟
- با توجه به شاخص‌های اسلامی بودن چرا نظام بانکی ایران تأکید دارد که بازپرداخت اصل و سود توسط گیرندگان تسهیلات تضمین شود. دلیل اخذ انواع و اقسام ضمانت نامه‌ها و وثایق از تسهیلات گیرندگان چه می‌باشد؟
- چرا در نظام بانکداری ایران هزینه‌های پنهان و آشکار جنبی اخذ تسهیلات^۱ بسیار بالا می‌باشد؟

^۱ منظور هزینه‌های مبادله است به این معنی که متقاضیان تسهیلات در بسیاری موارد بعد از سپری کردن دوره انتظار برای دریافت تسهیلات، باید تضمین لازم را به بانک برای پرداخت اصل و فرع تسهیلات بدهند به این منظور بانک با دریافت وثیقه فیزیکی (ملک یا موجوی انبار سهام و...) که مستلزم هزینه

- با وجود تعداد بی‌شمار بانک‌ها، مؤسسات مالی و اعتباری رسمی و غیررسمی، چرا همواره صف‌های طولانی برای دریافت تسهیلات بانکی وجود دارد و متقاضیان نمی‌توانند به میزان مورد نیاز تسهیلات دریافت کنند؟

و

از منظر ادبیات نظری وجود عدم تقارن اطلاعاتی بین بانک و گیرندگان تسهیلات از یک طرف و وجود مخاطرات اخلاقی از طرف دیگر (مشرّف جوادی ۱۳۸۸) نظام بانکی را به سمت حداقل کردن ریسک برای خود برده، بدون توجه به این موضوع که در واقعیت این حرکت افزایش هزینه‌های مبادله برای بازار پول را به همراه داشته است. همچنین می‌توان گفت فضایی که بانک‌ها برای خود انتخاب کرده‌اند در عمل همان شیوه‌های قدیمی بانکداری ربوی است. به این معنی که در ایران قانون عملیات بانکی بدون ربا مصوب و ابلاغ شد ولی در عمل به‌خوبی اجرا نشده است. به نظر نویسندگان وجود مخاطرات اخلاقی دلیل اصلی برای این موضوع بوده است. در این شرایط با توجه به وجود این مخاطرات چگونه می‌توان انتظار داشت بانک در سود و زیان پروژه‌هایی شریک شود که اطلاعات صحیحی از آن‌ها ندارد (اکبریان ۱۳۸۵) راه‌حل برون‌رفت از این مسئله چه می‌باشد. در این مقاله فرضیه زیر بررسی خواهد شد.

عملکرد نظام بانکی در اعطای تسهیلات مشارکتی با اهداف و مبانی بانکداری اسلامی سازگاری ندارد.

برای بررسی فرضیه، پرسش‌نامه‌ای با دو قسمت سوالات باز و بسته طراحی شد و سعی شد به شیوه حضوری با افراد خبره‌ای که در مراحل اجرای قانون بانکداری بدون ربا در صف نظام بانکی فعالیت کرده‌اند، مصاحبه شود.

های ارزیابی و تریهین است یا در شرایطی دریافت تضمین ضامن معتبر اقدام به پرداخت تسهیلات می‌کند این موارد می‌تواند هزینه‌هایی را برای تسهیلات‌گیرنده ایجاد کند که لازم است در قیمت تمام شده اخذ تسهیلات در نظر گرفته شود.

مصاحبه باز با محور سوالات زیر انجام گرفت:

- تا چه حد با نظام بانکداری بدون ربا آشنا هستید؟
- به نظر شما بانکداری اسلامی با بانکداری بدون ربا که در نظام بانکی اجرا می‌شود تفاوت دارد؟
- آیا بانک در دوران خدمت شما دوره‌های را برای آشنایی با مفاهیم بانکداری اسلامی ارائه کرده است. برداشت شما از این دوره‌ها چه بوده است؟
- آیا می‌توان گفت شیوه پرداخت تسهیلات بانکی براساس عقود اسلامی بوده است؟
- چه میزان از قراردادهای منعقد شده واقعی می‌باشد؟
- در دوران خدمات خود چند قرارداد مشارکت مستقیم بین بانک و اشخاص دیگر برای اعطای تسهیلات داشته‌اید؟
- آیا بانک برای بررسی موارد شراکت نماینده معرفی می‌کند؟
- به نظر شما چه میزان از تسهیلات پرداخت شده در محل اعلام شده مصرف شده است؟
- آیا می‌توان گفت بانک‌ها مصرف تسهیلات بانکی را رصد می‌کنند؟
- در مواردی که از طرف مشتریان زیان اعلام شده است آیا بانک در زیان شریک شده است؟
- تاکنون مواردی را داشته‌اید که تسهیلات گیرندگان علاوه بر نرخ سودهای از قبل تعیین شده سود بیشتر به‌عنوان سهم شراکت به بانک پرداخت کنند؟
- چه تغییر واقعی بین عملکرد سیستم بانکی قبل و بعد از ابلاغ عملیات بانکی بدون ربا در ارائه خدمات بانکی مشاهده می‌کنید؟
- ارزیابی اقتصادی چه نقشی در اعطای تسهیلات دارد؟
- به نظر شما ارزیابی‌های اقتصادی ارائه شده از طرف مشتریان تا چه میزان واقعیت دارند؟
- چه میزان از تسهیلات پرداختی براساس ارزیابی اقتصادی بوده است؟

- ارزیابی اقتصادی با ارزیابی فنی و مالی تفاوتی دارد؟
 - چرا بانک‌ها از متقاضیان تسهیلات ضمانت می‌گیرند؟
 - دلایل اصلی اخذ انواع ضمانت‌های متنوع از طرف بانک برای اعطای تسهیلات چه می‌باشد؟

- در صورت عدم پرداخت مطالبات عملکرد نظام بانکی چگونه است؟
 برای بررسی ۲۰ شعبه از بین شعب فعال بانک‌های ملی، ملت، صادرات، سپه، تجارت رفاه‌کارگران و بانک توسعه صادرات انتخاب و با مراجعه مستقیم به مدیران شعب فعلی یا بازنشسته که در دسترس بودند پرسش‌نامه‌ها تکمیل شد. محققین برای استخراج نتایج از شیوه تحلیل محتوا استفاده کردند.

شایان ذکر است که با توجه به لزوم بررسی کمی برای تکمیل نتایج پژوهش، در مراجعات تیم تحقیق به مدیریت شعب بانک در شهر اصفهان برای اخذ برخی از داده‌ها مربوط به بدهکاران بانکی، تعداد ضامن‌هایی که تاکنون به‌جای تسهیلات دهنده بدهی بانک را پرداخت کرده‌اند، مطالبات مشکوک وصول و ... به دلیل نداشتن مجوز برای ارائه داده‌ها به سایر اشخاص، همکاری لازم انجام نشد. بر این اساس تیم تحقیق بر مبنای پرسش‌نامه تکمیل شده، نتایج به شرح زیر را جهت انجام آزمون فروض انتخاب کرد.

از بین لیست مدیران شعب ۷۰ نفره (سابقه فعالیت به‌عنوان مدیر شعبه به عنوان شانس بیشتر) به صورت تصادفی انتخاب شدند. در نهایت ۳۷ نفر به‌طور کامل به پرسش‌ها پاسخ دادند که همگی از بازنشستگان بودند. مدیران فعلی شعب به دلایل مشغله کاری و ... محترمانه از پاسخ‌گویی شانه خالی کردند. شایان ذکر است که عمده این افراد در حال حاضر به نوعی در بانک‌های خصوص مشغول فعالیت‌اند.

برخی از پاسخ‌های تفصیلی داده شده به سوالات فوق عبارتند از:

- ۱- در نظام بانکی نگاه دستوری و از بالا حاکم است و در تضویب و اجرای قوانین به نظر کارشناسان توجه نمی‌شود.
- ۲- سابقه نظام بانکداری قبل از انقلاب و ملی‌شدن این نظام بعد از انقلاب هیچگونه تغییر ساختاری در کل نظام بانکداری به‌وجود نیاورد. تنها تغییر اساسی شکل و تغییر واژه‌ها و چک لیست مدارک مورد نیاز برای اعطای تسهیلات بود.
- ۳- بانک از دریافت‌کنندگان وام تضمین‌های کاملی دریافت می‌کرد که اصل و سود تعیین شده را بتواند برگرداند.
- ۴- اخذ وثیقه ملکی، ضامن معتبر (کارمند رسمی یا ...) به شیوه معمول قبل از انقلاب رایج بود و هست.
- ۵- افراد با تجربه همه آموزه‌ها را به کارمندان جدید انتقال و ... این پروسه تا کنون ادامه دارد. می‌توان ادعا کرد که در عمل کارکنان بانک‌ها درحال حاضر نیز با آموزه‌های بانکداری اسلامی آشنایی ندارند.
- ۶- مشتریان که به بانک مراجعه می‌کنند. به‌دنبال دریافت وجه‌اند، بدون توجه به شکل و ماهیت قرارداد و نوع تضمین‌های مورد نیاز پروسه دریافت وام را طی کرده و در انتظار نوبت دریافت تسهیلات می‌مانند.
- ۷- افراد خاصی براساس موصوبات دولتی واجد شرایط وام می‌شوند. این افراد با معرفی‌نامه به بانک مراجعه کرده و بانک هم پس از اقدامات لازم و ارائه مدارک با اخذ تضمین‌های اسمی لازم برای این افراد وام را پرداخت می‌کند.
- ۸- موضوع در یک تعادل اداری قراردادی قرار دارد، بانک ظاهراً با اخذ تعهد و تضمین لازم با خیالی آسوده تسهیلات را پرداخت می‌کند و فعالین با داشتن معرفی‌نامه یا راه‌های دیگر به منابع دسترسی پیدا می‌کنند. در این میان فقط جای شراکت و عقود اسلامی خالی است.
- ۹- به‌نظر می‌رسد ظاهر تغییر کرد، در عمل نظام بانکداری به شیوه غیراسلامی اداره می‌شود. بانک نرخ مشخصی سود دریافت می‌کند. وام‌گیرنده با نرخ مشخصی

- تسهیلات دریافت می‌کند و با دادن ضمانت لازم تعهد می‌کند اصل و فرع وام دریافتی را پرداخت کند.
- ۱۰- اگر ماهیت نظام بانکی اسلامی مشارکت در سود و زیان باشد نمی‌توان عملکرد را اسلامی دانست در اینجا اصل بر تضمین بازپرداخت اصل و فرع تسهیلات است.
- ۱۱- بانک فقط و فقط به دریافت تضمین شده اصل و فرع تسهیلات پرداختی فکر می‌کند و مهم نمی‌باشد که عقود منعقدہ اجرا می‌شود یا نه.
- ۱۲- نظارت بر مصرف تسهیلات بانکی وجود ندارد. بانک لزومی برای نظارت بر صرف تسهیلات نمی‌بیند.
- ۱۳- از جمله مدارکی که لازم است فرم‌های ارزیابی اقتصادی است که توسط متقاضیان پر شده و کارشناس بانک آن را تأیید می‌کند.
- ۱۴- فرم‌های ارزیابی اقتصادی جزء مدارکی است که باید باشد؛ ماهیت آن مهم نمی‌باشد.
- ۱۵- در خصوص صرف تسهیلات بانکی بررسی انجام نمی‌شود چون لزومی با وجود وثیقه بانک از محل خرج تسهیلات اطلاعات دریافت کند.
- ۱۶- بانک و مشتریان هر دو واقعا می‌دانند که قراردادهای منعقدہ ظاهری است ولی برای پروند اعطای وام باید مدارک تکمیل باشد.
- ۱۷- در بازرسی‌های موردی فقط به ظاهر مدارک توجه می‌شود. بعضا به محتوا و درستی اطلاعات ارائه شده توجه چندانی نمی‌شود.
- ۱۸- واقعیت این است که عملکرد ما براساس اجرای صحیح عقود نمی‌باشد.
- ۱۹- شراکت مفهومی ظاهراست ولی در عمل بانک اصل و فرع تسهیلات را می‌خواهد.
- ۲۰- ارزیابی اقتصادی یعنی جمع‌آوری اطلاعاتی برای ارزیابی اولیه پروژه شامل هزینه‌های پیش‌بینی شده و برآورد سود و زیان.
- ۲۱- از ارزیابی اقتصادی اطلاعات چندانی ندارم.
- ۲۲- مفهوم شراکت در سیستم بانکی کشور تعریف نشده است.

- ۲۳- نظارت کارشناسی در نظام بانکی در درجه دوم اهمیت قرار دارد.
- ۲۴- عرف جامعه مشخص است. بانک برای پول بهره دریافت می‌کند. شراکتی وجود ندارد.
- ۲۵- سود پولی که دریافت می‌شود، در عمل همان ربا است چون بانک در سود و زیان هیچ پروژه‌ای شریک نمی‌شود. اصولاً شراکتی وجود ندارد.

جمع‌بندی نتایج بررسی پرسش نامه‌ها:

با توجه به پاسخ‌های داده شده در مجموع موارد زیر را می‌توان از آن‌ها به‌دست آورد.

۱- نگاه بالا به پایین به بانکداری: این نگاه که سابقه تاریخی در ایران دارد به نوعی بر این اصل استوار است که با نگاه دستوری که شامل تصویب قانون و ابلاغ آن از بالا به زیرمجموعه است موضوع موردنظر حاکمیت در جامعه اجرا خواهد شد. در این شرایط بدون توجه به ظرفیت پذیرش، سابقه فعالیت‌ها، عقاید و فرهنگ مردم، کارشناسان خبره و اصولاً بدون توجه به واقعیت جامعه انتظار است با تصویب قانون مشکلات برطرف شود.

۲- صوری بودن فعالیت‌ها: سابقه نسبتاً طولانی نظام بانکی قبل از پیروزی انقلاب اسلامی، سبب شد تغییر قانون بانکداری، هیچگونه تغییر ساختاری در کل نظام بانکداری به‌وجود نیامورد. تنها تغییر اساسی شکل و تغییر واژه‌ها و چک لیست مدارک موردنیاز برای اعطای تسهیلات بود. موضوع از دو بعد قابل بررسی است کارکنان بانک‌ها و مشتریان.

- برای بررسی موضوع کارکنان دو قسمت صف و ستاد باید بررسی شود صف بانک‌ها (شعب) براساس یک نظام ارتقاء پایین به بالا حرکت می‌کند. کارمندان در بدو استخدام بعضاً تحویل‌دار و در باجه کار می‌کنند، براساس تجربه‌کاری و اصل

یادگیری در عمل ارتقاء می‌یابند. به این معنی که افراد با تجربه مدیران و معاونین شعبه‌اند و سایرین از آموزه‌های آن‌ها کار یاد می‌گیرند. افراد باتجربه کاملاً با آموزه‌های بانکداری معمول آشنا بودند و مدیریت شعبه‌ها در شرایط اجرای بانکداری بدون ربا هیچ سابقه ذهنی با موضوع نداشتند در این شرایط دستورات جدید ابلاغ شده را صرفاً با سابقه ذهنی خود به اجرای گذاشتند می‌توان ادعا کرد که در عمل فقط ظاهر مدارک مورد نیاز برای دریافت وام تغییر کرده بود و این سیستم نیز به دستور عمل می‌کرد.

- مشتریان بانک‌ها: مشتریان، افرادی هستند که سابقاً از سیستم بانکی وام گرفته بودند و در حال حاضر نیز به دنبال دریافت وام هستند این افراد مدارک مورد نیاز فراهم و فرم‌های جدید را پر کرده و بدون توجه به شکل و ماهیت قرارداد و نوع تضمین‌های مورد نیاز پروسه دریافت وام را طی کرده و در انتظار نوبت دریافت تسهیلات می‌مانند و در مواقعی که بتوانند با ایجاد ارتباط صمیمی با رئیس شعبه دریافت وام را تسریع کرده و بعد از دریافت بدون هیچ مشکل منابع را در هر جایی به غیر از محل ادعا شده مصرف می‌کنند.

۳- مشارکت در سود و نه زیان: در کل می‌توان چنین قضاوت کرد که برداشت دست‌اندرکاران و نیز مشتریان بانک این است که سودی که توسط بانک دریافت می‌شود ماهیت بهره را داشته و در عمل چیزی تغییر نکرده و بحث مشارکت در سود و زیان صورت خارجی پیدا نکرده فقط در قالب الفاظ و قراردادها می‌باشد. شاهد بر آن هم این است که در تعبیر اکثر مصاحبه‌شوندگان به جای تسهیلات تعبیر به وام شده است.

۴- دریافت وثیقه: سیستم بانکی همانند قبل، از دریافت‌کنندگان تسهیلات، تضمین‌های کاملی (وثیقه ملکی، ضامن معتبر (کارمند رسمی یا ...)) دریافت می‌کند که اصل و سود تعیین شده را بتواند برگرداند.

۵- آشنا نبودن نظام بانکی با قانون جدید: افراد باتجربه قدیمی، تجربه‌ها و یافته‌های خود را به کارمندان جدید انتقال و ... این پروسه تاکنون ادامه دارد. می‌توان ادعا کرد که در عمل کارکنان بانک‌ها در حال حاضر نیز با آموزه‌های بانکداری اسلامی آشنایی کامل ندارند.

۶- دخالت دولت: دولت از جهات مختلف در فعالیتهای بانک تأثیرگذار می‌باشد برخی از دخالت‌های دولت که مرتبط با سیاست‌های کلی نظام بوده و معمولاً از طریق مراجعی چوت بانک مرکزی و شورای پول و اعتبار صورت می‌گیرد ضروری است اما دخالت‌هایی چون معرفی افراد و سازمان‌ها جهت دریافت تسهیلات با روح بنگاهداری بانک و فعالیت براساس رقابت سازگار نمی‌باشد مسئله تعیین نرخ‌ها نیز گرچه در شرایط گذار لازم است اما باید حرکت به سمت نرخ‌گذاری از طریق بازار صورت پذیرد.

۶- نظارت و ارزیابی: قضاوت افراد مصاحبه شده این است که مسأله نظارت در مراحل مختلف بانک یا نیست و یا اگر هم باشد صوری است و اصولاً وقتی بانک به‌صورت مختلف اصل تسهیلات و سود آن را با گرفتن وثائق و شروط ضمن عقد تضمین می‌کند ضرورتی برای فعالیت سخت و پرهزینه نظارت نمی‌بیند.

مهم‌ترین نکته‌ای که از پاسخ‌های افراد مصاحبه شده که بخشی از دوران خدمت خود را به‌عنوان مسئول شعبه فعالیت کرده‌اند می‌توان برداشت کرد این است که عمده تسهیلاتی که بانک‌ها تحت عنوان مشارکت در سود و زیان پرداخت می‌کنند صوری بوده و به شکل‌های مختلف بانک درصدد به‌دست‌آوردن سود مشخص و از قبل تعیین شده خود می‌باشد همان‌طور که البته مشتریان نیز داعی بر انجام مشارکت واقعی ندارند و شاهدش این است که معمولاً هیچ مشتری حاضر نشده که سود بیشتری از سود مورد انتظار بانک پرداخت کند به‌نظر نویسندگان، رویه انتخاب شده توسط نظام بانکی در شرایط وجود مخاطرات اخلاقی و عدم تقارن

اطلاعاتی بین بانک و مشتریان برای حداقل کردن ریسک نظام بانکی منطقی به نظر می‌رسد. ولی می‌توان روش‌های دیگر نیز ارائه کرد که بتوان مشارکت در سود و زیان را در شرایط بالا محقق ساخت.

برای آزمون فرضیه مقاله، از طریق سوالات بسته سه شاخص در نظر گرفته شد و در قالب سه سوال بلی و خیر از افراد پرسش شد.

۱- آیا تقسیم سود و زیان بین بانک و گیرنده تسهیلات (وام) وجود دارد؟

(بلی خیر)

در پاسخ هیچ نمونه مشخص در شراکت بانک در سود و زیان معرفی نشد. همه پاسخ‌دهندگان به این سوال جواب منفی دادند.

۲- آیا مسیر مصرف تسهیلات در واقعیت با اعلام اولیه متفاوت است؟

(بلی خیر)

۸۷ درصد پاسخ‌دهندگان پاسخ بله دادند یعنی مسیر مصرف تعریف شده با واقعیت متفاوت است و گیرندگان تسهیلات صرفاً برای دریافت وجه پروژه‌های اسمی تعریف می‌کنند.

۳- آیا نظارت بر مصرف تسهیلات توسط بانک وجود دارد؟

(بلی خیر)

۹۷ درصد از پاسخ‌دهندگان اعلام کردند که نظارتی واقعی بر مصرف تسهیلات بانکی وجود ندارد.

با توجه به نتایج (پاسخ سوالات بالا) اگر وزن هر سوال در بررسی فرضیه مساوی در نظر گرفته شود، در عمل فرضیه را نمی‌توان رد کرد.

پاسخ‌های تشریحی به سوالات مطرح شده در ابتدای پرسش‌نامه تقویت‌کننده

نتایج آزمون فرضیه است.

پیشنهاد برای رفع مشکل:

اگر سه شاخص «تقسیم سود و زیان؛ مشخص بودن مسیر مصرف منابع؛ نظارت بر عملیات بانکی» برای اسلامی بودن نظام بانکداری پذیرفته شود. در شرایط وجود مخاطرات اخلاقی اصلاح نظام بانکی نقشه راه زیر پیشنهاد می شود:

برای تقسیم سود و زیان باید سازوکار شراکت تعریف شود، بر این اساس لازم است ابتدا پیشنهاد مورد شراکت از طرف متقاضی به بانک ارائه شود. در ادامه، بانک مورد شراکت را با توجه به رویه های علمی بررسی کند و در نهایت نظر خود را با استدلال علمی مبنی بر پذیرش و یا عدم پذیرش شراکت، اعلام کند. با توجه به تخصصی بودن این مسأله و حجم زیاد موارد پیشنهادی، به نظر می رسد نظام بانکی توانایی بررسی صحیح و عمیق موارد را ندارد بنابراین پیشنهاد می شود نظام مشاوره به عنوان حلقه تصمیم ساز به شرح زیر تعریف شود. اشخاص حقیقی به عنوان کارشناس خدمات بانکی و کارشناس ارزیابی اقتصادی با مجوز رسمی از طرف بانک مرکزی در سازوکار نظام کارشناسی به طور مستقل عهده دار ارائه خدمات مشاوره ای و ارزیابی اولیه برای نظام بانکی شوند. این افراد ضمن بررسی دقیق موارد شراکت می توانند با انجام مشاوره های لازم خدمات مناسبی به متقاضیان خدمات بانکی ارائه دهند. خدمات ارائه شده از طرف کارشناسان تضمین کننده ارائه اطلاعات صحیح و کاهش عدم تقارن اطلاعاتی بین بانک و متقاضیان تسهیلات است. می توان انتظار داشت با استفاده از این شیوه مشکل اصلی عدم تقارن اطلاعاتی بین بانک و متقاضی به صورت جدی کاهش یابد و ارکان شراکت به درستی تعریف شود. ارزیابی های اولیه انجام شده می تواند سهم شراکت بانک و شریک را نیز به صورت مناسبی تعریف کند. عقد مشارکت تنظیم شده بر مبنای اطلاعات صحیح، رکن اولیه مشارکت در نظام بانکی است. با توجه به این موضوع که هزینه ارائه خدمات اولیه باید از طرف متقاضی پرداخت شود، می توان انتظار داشت حجم پیشنهادات در مسیر صحیح تری از وضعیت موجود تنظیم شود.

بر این اساس نظام بانکی با اطلاعات صحیح‌تری می‌تواند عقد مشارکت را تنظیم کند.

در این بین کارشناسان باتوجه به عملکرد خود (حسن رفتار حرفه‌ای) ارتقاء می‌یابند. به این معنی که در پرداخت تسهیلات بالاتر، کارشناسانی می‌توانند فعالیت کنند که صلاحیت اولیه داشته باشند (در اینجا یک نظام سلسله مراتبی برای ارتقاء براساس حسن رفتار و سابقه کاری کارشناسان باید تدوین شود). به نظر می‌رسد سازوکار تعریف شده کانون وکلای دادگستری در اعطای پروانه فعالیت به متقاضیان وکالت نمونه مناسبی برای الگوبرداری طراحی نظام کارشناسان حرفه‌ای باشد.

برای بررسی مسیر مصرف منابع نیز لازم است سازوکار مشابهی طراحی گردد. باتوجه به وجود مخاطرات اخلاقی (عمدتاً ناشی از عدم تقارن اطلاعاتی) نمی‌توان انتظار داشت دریافت‌کنندگان تسهیلات بانکی درخصوص عملکرد خود اطلاعاتی صحیحی را ارائه دهند. در این خصوص می‌توان با تعریف کارشناس ارزیابی اقتصادی به بررسی دقیق مسیر مصرف منابع و نظارت بر آن رسید به این معنی که این کارشناس از طرف بانک مسیر مصرف تسهیلات را بررسی و رصد می‌کند و بانک می‌تواند درخصوص واقعی بودن مسیر مصرف منابع اطمینان لازم را کسب کند.

برای نظارت بر حسن شراکت نیز می‌توان از دو بعد کارشناسان بانکی که در نظام بانکی فعالیت می‌کنند و کارشناسان خبره مستقل استفاده نمود. استفاده دو بعدی از کارشناسان درون و بیرون سیستم می‌تواند احتمال ارائه اطلاعات غلط توسط طرف مشتری را به‌طور چشمگیری کاهش دهد.

در مجموع می‌توان گفت رابطه دو بعدی «بانک؛ مشتری» به رابطه سه بعدی «بانک؛ نظام مشاوره و نظارت؛ مشتری» تغییر یابد.

نظام مشاوره و نظارت یک تشکل حرفه‌ای است که به‌طور مستقل فعالیت می‌کند. در بررسی‌های صورت گرفته می‌توان گفت ایجاد تشکل‌های حرفه‌ای به‌صورت عام داری محاسن زیر برای جامعه است:

- افزایش کارایی در جامعه
- تعریف، حفظ و ارتقاء استانداردهای حرفه‌ای.
- هدایت جامعه به سمت دریافت صحیح خدمات
- تخصصی کردن حرف و مشاغل.
- تنظیم‌کننده رابطه بین جامعه و اعضا.
- جلوگیری از دخالت افراد فاقد صلاحیت در مسائل حرفه‌ای
- پاسخگویی به جامعه در مقابل خدمات ارائه شده
- ارائه خدمات صحیح حرفه‌ای به جامعه.
- تضمین کیفیت ارائه صحیح خدمات
- استانداردسازی خدمات ارائه شده براساس مبانی علمی

- تضمین امنیت شغلی برای اعضا
- ایجاد فضای حرفه‌ای و جلوگیری از ورود افراد غیرمتخصص.
- حفاظت از حقوق اعضا در مقابل سایرین.
- ایجادکننده فضای مناسب فعالیت که در آن اعضا می‌توانند مجری طرح‌های درازمدت شوند.
- تنوع بخشی توانایی‌ها، توانمندسازی.
- ارتقاء سطح دانش اعضا و به‌روز آمدن دانش اعضا.
- در مجموع تشکل حرفه‌ای به‌دنبال ایجاد فضایی پویا و باز برای ارائه خدمات حرفه‌ای به جامعه و تضمین‌کننده کیفیت خدمات ارائه شده بر مبنای علم و دانش روز است. سابقه ایجاد تشکل‌های حرفه‌ای مستقل که در آن بر مبنای مدرک

دانشگاهی مرتبط مجوز فعالیت حرفه‌ای ارائه می‌شود در ایران مناسب بوده است. از نمونه‌های موفق آن نظام پزشکی، کانون وکلای دادگستری، نظام مهندسی ساختمان و ... را می‌توان نام برد.

به‌طور کلی می‌توان گفت نقش ایجاد تشکلهای حرفه‌ای در جامعه تخصصی کردن مشاغل و در نتیجه بالابردن کارایی جامعه همراه با تقسیم کار می‌باشد. این موضوع که استاندارسازی خدمات یک کالای عمومی است که بدون آن مبادله پرهزینه می‌شود، واقعیتی است که لازم است جوامع سنتی برای سیر مراحل پیشرفت آن را بپذیرند. در مورد کالای عمومی با کارکرد استاندارد فقط قانون است که می‌تواند آن‌ها را از کالای لوکس به کالای ضروری تبدیل کند. در خصوص خدمات مشاوره‌ای موردنیاز نظام بانکداری اسلامی نیز لازم است این کالای عمومی (نظام کارشناسی مشاوره و نظارت) توسط قانون‌گذار به‌صورت حرفه‌ای و مستقل تعریف شود و به‌صورت یک کالای ضروری درآید.

در این نظام افراد حقیقی با تحصیلات حداقل کارشناسی در رشته‌های مرتبط با علوم اقتصادی می‌توانند در سه بعد مشاور خدمات بانکی، کارشناس ارزیابی اقتصادی، کارشناس ناظر از طریق آزمون دستاری انتخاب شده پس از طی مراحل کارآموزی نزد کارشناسان خبره و با تجربه و شرکت در آزمون جامع، مجوز فعالیت به‌عنوان کارشناس حرفه‌ای را دریافت کنند. براساس تجربه و حسن رفتار حرفه‌ای ارتقا یابند.

بررسی نمونه‌های از عقود اسلامی و نیاز آن به خدمات حرفه‌ای تعریف شده براساس تحقیقات انجام شده عقود متنوعی در بانکداری اسلامی (موسویان ۱۳۸۴) تعریف شده که متقاضیان با توجه به نیاز تخصصی خود می‌توانند از آن استفاده کنند در این قسمت نیاز به خدمات حرفه‌ای تعریف شده برای برخی از عقود متداول بررسی شده است. نتایج در جدول زیر ارائه شده است:

بررسی عقود متداول در بانکداری اسلامی از نظر نیاز به خدمات حرفه‌ای

نیاز به خدمات حرفه‌ای مستقل	شرح		نام
	ارزیابی اقتصادی	نظارت	
بله	بله	توافق دوطرفه برای سود یک معامله. براساس آن فروشنده هزینه و سود مورد انتظار خود را اعلام می‌کند.	مراجعه Murabaha
بله بله بله	بله بله بله	بر مبنای یک قرارداد همکاری تجاری دوطرفه، سود و زیان حاصل از انجام کار بین طرفین تقسیم می‌شود. ریسک مشخص است، تقسیم سود براساس توافقات قبلی و زیان براساس میزان حق و حقوق مشارکت طرفین تقسیم می‌شود.	انواع مشارکت Partnership Financing Joint Venture
بله	بله	براساس یک نسبت از پیش تعیین شده از سود بهره‌مند می‌شود. مدت زمان این قرارداد معین نشده و می‌تواند بنا به خواسته طرفین ادامه یابد.	مشارکت دائم Permanent Musharakah
بله	بله	سهم آورده شرکت‌کنندگان در پروژه و سهم سود آن‌ها بر پایه یک نسبت از پیش توافق شده تعیین می‌شود. اما در عین حال روشی را فراهم می‌کند که براساس آن سهم آورده بانک در پروژه در طول زمان کاهش می‌یابد و در نهایت این سهم به مالکیت دیگر شرکا در می‌آید.	مشارکت تقلیلی Diminishing Musharakah
بله	بله	سهم سود براساس توافق اما سهم زیان احتمالی بر حسب میزان مشارکت در طرح تعیین می‌شود و مدیریت پروژه بر عهده هر دو طرف است	مشارکت در سرمایه‌گذاری مخاطره‌آمیز Musharakah Venture Capital
بله	بله	معنی تکنیکی اجاره فروش یک حق عمری و رقبی معین در مقابل دریافت پاداشی معین است. عموماً برای اجیر کردن و به خدمت گرفتن مورد استفاده قرار می‌گیرد.	اجاره (Ijara)
بله	بله	براساس این توافق، مورد اجاره در پایان دوره به تملک مستاجر در می‌آید و مبالغ پرداختی اقساط به جای اجاره (سود سرمایه) و همچنین اصل سرمایه محسوب شده و در پایان،	اجاره به شرط تملیک (Lease to Purchase)
بله	بله	نمونه‌ای از شراکت در استفاده از منابع مالی است که یک طرف مسوول تأمین سرمایه و یک طرف وظیفه انجام کار، تخصص و مدیریت را برعهده می‌گیرد. هرگونه منفعت به دست آمده براساس یک توافق قبلی بین طرفین تقسیم می‌شود در صورتی که هرگونه زیان تنها متوجه تأمین‌کننده سرمایه است.	مضاربه Muzarabah

با توجه به موارد جدول می‌توان گفت در عمده عقود تعریف شده نیاز به خدمات مشاوره‌ای حرفه‌ای وجود دارد. نقطه تقابل جدی نظام بانکداری اسلامی با نظام ربوی نیازمند بیشتر این نظام به خدمات حرفه‌ای تعریف شده است. لذا برای داشتن نظام بانکی اسلامی استفاده از خدمات مشاوره‌ای حرفه‌ای مستقل که تضمین کننده جریان صحیح اطلاعات بین بانک و مشتری می‌باشد ضروری می‌نماید. این نظام حرفه‌ای بر پایه دو هدف اصلی کاهش عدم تقارن اطلاعاتی و تخصصی شدن پیشنهاد می‌شود.

در بانکداری اسلامی با توجه به ماهیت مشارکت بودن آن در سود و زیان به سه بعد توجه شود:

۱- بانک به‌عنوان طرف اصلی مشارکت براساس نمونه‌های از پیش تعریف شده لیستی از خدمات بانکی را برای اطلاع مشتریان بالقوه ارائه دهد. در اینجا کارشناسان مستقل وظیفه ارائه خدمات اولیه مشاوره‌ای را برعهده می‌گیرند.

۲- پیشنهاددهنده به‌عنوان عاملی اصلی فکری یا نیروی کار به‌عنوان متقاضیان خدمات بانکی براساس نیاز مالی یکی از روش‌ها (خدمات) ارائه شده از طرف مشاور را انتخاب می‌کنند.

۳- ناظر یا مشاور خدمات بانکی به‌عنوان نماینده بانک در بررسی رفتار طرف دوم در سه بعد به شرح زیر عمل می‌کند.

a. نظارت قبل از اجرا (بررسی حسن رفتار و اعتبار پیشنهاددهنده) :

مشتریان با مراجعه اولیه، مشاوره لازم را برای برخورداری از خدمات بانکی دریافت می‌کنند. همچنین لازم است اعتبارشخصی (مشتریان) از طریق سازکار مشخص بررسی شود.

b. نظارت حین اجرا

با انتخاب یکی از خدمات بانکی ناظر صحت و اعتبار پروژه پیشنهاد شده را بر اساس رویه‌های علمی بررسی و در اختیار بانک قرار می‌دهد.

C. نظارت بعد از اجرا

پس از دریافت خدمات بانکی توسط شخص متقاضی با توجه به ماهیت و نوع قرارداد شخص ناظر مسئول بررسی صحت صرف تسهیلات دریافتی به نمایندگی بانک را دارد.

جمع‌بندی

وجود مخاطرات اخلاقی و عدم تقارن اطلاعاتی در کشورهای در حال توسعه ذاتی است این موضوع لازم است در تدوین قوانین و مقررات در نظر گرفته شود. این موضوع در تدوین قانون بانکداری بدون ربا در ایران در نظر گرفته نشده است. بانک‌ها برای حداقل کردن ریسک مورد انتظار خود در مواجهه با مخاطرات اخلاقی مشتریان و نداشتن اطلاعات صحیح، در عمل به سمت استفاده از رویه‌های بانکداری ربوی پیش رفته‌اند. در این شرایط قوانین و مقررات موضوع در خصوص مشارکت در سرمایه‌گذاری در ظاهراً اجرا می‌شود ولی در عمل هیچ یک از طرفین به اصول آن پایبند نیستند.

بانک به صورت اسمی با در اختیار گرفتن ضمانت‌های لازم بازگشت اصل و فرع تسهیلات را برای خود تضمین می‌کند. در صورتی که می‌توانست با ارزیابی دقیق و صحیح پروژه‌های پیشنهادی علاوه بر داشتن سود بیشتر با مشکل عدم بازپرداخت مواجه نشود.

تیم تحقیق نتوانست داده‌های مربوط به تعداد وثیقه‌های به اجرا گذاشته شده را از کل وثیقه‌ها به دست آورد. ولی در بررسی کلی می‌توان درصد کمی از وثیقه‌ها به مرحله اجرا گذاشته می‌شود. در این خصوص وثیقه فقط آسودگی خیالی ظاهری برای بانک به همراه دارد و در عمل نیم تواند کارکرد بهتری داشته باشد در مقابل هزینه‌های زیادی به دریافت‌کنندگان تحمیل می‌کند.

در شرایط وجود مخاطرات اخلاقی نظام بانکداری اسلامی قدرت رقابتی کمتری از نظام بانکداری معمول دارد. در این شرایط ریسک بانکداری اسلامی افزایش می‌یابد. پس لازم است سازوکار مشخصی برای کاهش عدم تقارن اطلاعاتی و اجتناب از مخاطرات اخلاقی تدوین شود.

تبدیل نظام بانکداری دو بعدی بانک مشتری به نظام بانکداری سه بعدی بانک خدمات حرفه‌ای مستقل مشتری می‌تواند به کاهش عدم تقارن اطلاعاتی و مخاطرات اخلاقی کمک کند.

تجربیات موفق نظام‌های حرفه‌ای مستقل در ایران نمونه‌های برای الگوبرداری ارائه می‌دهد. لازم است پایه نظام حرفه‌ای براساس تحصیلات دانشگاهی تدوین شود. استفاده از معیارهای علمی در استاندارسازی خدمات رکن اصلی در تدوین این نظام می‌باشد.

کتاب نامه

الف - فارسی

احمد محمود، سامی حسن، *تطوير الاعمال المصرفيه، مكتبة التراث، القاهرة، الطبعة الثالثة: ۴۱۱ هـ ق.*

اکبریان رضا، دیانتی محمدحسین: *مدیریت ریسک در بانکداری بدون ربا، اقتصاد اسلامی زمستان ۱۳۸۵؛ ۶(۲۴): ۱۵۳-۱۷۰.*

اکبریان رضا، رفیعی حمید: *بانکداری اسلامی، چالش‌های نظری - عملی و راه‌کارها، اقتصاد اسلامی تابستان ۱۳۸۶؛ ۷(۲۶): ۹۷-۱۱۸.*

حشمتی مولایی، حسین: *لزوم اصلاحات مالی در بانکداری اسلامی، پژوهشنامه اقتصادی، زمستان ۱۳۸۰؛ ۱(۳) (پیاپی ۳): ۱۳-۴۲.*

خان، محسن. س: *اصول نظری و سیاست‌گذاری پولی در چارچوب اسلامی، مأخذ: کتاب درس‌هایی از اقتصاد اسلامی، انتشارات بانک و توسعه اسلامی: ۱۹۹۲.*

خان، محسن. س، و عباس میرآخور: *مطالعات نظری در بانکداری و مالیه اسلامی، ترجمه‌ی محمدضیایی بیگدلی، مؤسسه‌ی بانکداری ایران، چاپ اول: ۱۳۷۰.*

خورشید، احمد: *مطالعاتی در اقتصاد اسلامی، ترجمه‌ی محمدجواد مهدوی، آستان قدس رضوی، چاپ اول: ۱۳۷۴.*

رودنی ویلسون: *شبهت‌های بانکداری اسلامی و بانکداری اخلاقی*، اقتصاد اسلامی تابستان ۱۳۸۱؛ ۲(۶): ۰-۰.

سلامی حبیب‌الله، بهمنی علی: *اثر تعیین نرخ سود تسهیلات بر کارایی بانکداری اسلامی*، پژوهش‌های اقتصادی تابستان و پاییز ۱۳۸۰؛ ۱(۲): ۲۷-۴۰.

شاپرا، محمدعمر: *النظام النقدي و المصرفي في الاقتصاد الاسلامي*، مجله ابحات الاقتصاد الاسلامي، العدد الثاني، المجلد الاول: ۱۴۰۴ هـ.

صدیقی، نجات‌الله: *بانکداری بدون بهره*، ترجمه‌ی اکبر مهدوی‌پور، انتشارات سروش، چاپ اول: ۱۳۶۱.

غنی‌نژاد موسی: *نقد نظری بر بانکداری بدون ربا*، صنعت و توسعه ۱۳۸۸؛ - (۳۰).

فراهانی فرد، سعید: *سیاست پولی در بانکداری بدون ربا*، ویرایش دوم، قم، بوستان کتاب، ۱۳۹۲.

فراهانی فرد سعید: *چالش‌های بانکداری اسلامی*، اقتصاد اسلامی تابستان ۱۳۸۳؛ ۴(۱۴).

قحف، منذر، *سندات القراض و ضمان الفريق الثالث*، مجله جامعة ملك عبد العزيز، المجلد ۱.

قرشی، انوراقبال، اسلام و نظریه‌ی بهره، بیجا، بی تا.

مشرّف جوادی محمدحسین، قوچی فرد حمزه: *ریسک در بانک‌ها و مؤسسات مالی اسلامی* (با رویکردی بر ریسک قانونی)

بررسی‌های بازرگانی آذر و دی ۱۳۸۸؛ دوره جدید - ۷(۳۸):۹۴-۱۰۷.

موسویان سیدعباس: *مدیریت نقدینگی در بانکداری اسلامی*، معرفت اقتصادی ۱۳۸۹؛ (۳).

موسویان سیدعباس، *ارزیابی قراردادهای و شیوه‌های اعطای تسهیلات در بانکداری بدون ربا*، اقتصاد اسلامی پاییز ۱۳۸۴؛ ۵(۱۹).

موسویان سیدعباس، موسوی بیوکی سید محمد مهدی: *مدیریت ریسک اعتباری در بانکداری اسلامی از طریق سوآپ نکول اعتباری*، اقتصاد اسلامی بهار ۱۳۸۸؛ ۸(۳۳):۹۵-۱۲۶.

میرجلیلی سیدحسین: *روند تکوین و تحول بانکداری بدون ربا در جمهوری اسلامی ایران*، رند بهار و تابستان ۱۳۷۲؛ ۴(۱۳-۱۲).

نادری کزج محمود، صادقی حسین: *بررسی کارآیی بانکداری بدون ربا در کشورهای مختلف و مقایسه بانک‌های غیرربوی با بانک‌های ربوی در جهان با استفاده از روش تحلیل پوششی داده‌ها*، پژوهش‌های اقتصادی پاییز و زمستان ۱۳۸۲؛ ۳(۹-۱۰):۲۵-۵۸.

النجار، احمد عبدالعزیز: *صدسؤال و صدجواب درباره‌ی بانکداری اسلامی*، ترجمه‌ی عباس خان محمد، مرکز آموزش بانکداری بانک مرکزی، چاپ اول: ۱۳۶۸.

نصراصفهانی رضا، *بررسی حمایت‌های بخش عمومی از اشتغال دانش‌آموختگان دانشگاهی*، هفته پژوهش دانشگاه اصفهان اسفند ۱۳۸۵،

نصراصفهانی رضا، واعظ برزانی محمد، *بررسی جایگاه اشتغال دانش‌آموختگان اقتصاد در فضای کسب و کار خصوصی ایران*، سومین همایش آموزش و پژوهش علم اقتصاد در ایران، دانشگاه سیستان و بلوچستان خرداد ۱۳۸۶.